

²⁹ АГАД. – Ф.4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63.

³⁰ Там само. – Арк. 60-61 зв.

³¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Юрій Мицик // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.

Отримано: 09.10.2016 р.

Віктор Горобець

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ДОБУ ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙН Й ІНОЗЕМНИХ ІНТЕРВЕНЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ ТА СОЦІАЛЬНА РИТОРИКА

Історична доба, що закріпилася в історичній пам'яті українців і частково вітчизняній історіографії (до слова, не вповні коректно – але про це згодом) під промовистою назвою «Руїни», являє собою один з найбільш кризових етапів розвитку Української держави раннього Нового часу. Етап, що позначився масштабними збройними протистояннями, наслідком яких стали величезні демографічні втрати, масштабні руйнування господарства й інфраструктури, деградація державних і соціальних інститутів, втрата Україною перспектив для повноцінної розбудови самобутньої козацької державності.

У сучасній історіографії по-різному окреслюються хронологічні межі цього явища (найбільш хронологічно широко – кінець 50-х – початок 80-х рр. XVII ст.), як і гостро дебатується питання коректності вживання самого публіцистичного терміну «Руїна» для наукового означення складного історичного процесу. Зокрема, декілька років тому з відповідною критикою виступали В. Горобець і Т. Чухліб (кожен окремо, з власних позицій), а підставою для актуалізації дискусії став вихід у світ книг петербурзької дослідниці Т. Яковлевої (Таїрової), де і в назві, і в змісті роботи активно педалювалась саме ця історична метафора. Причому, принципово важливим для опонентів Т. Яковлевої (Таїрової) був не стільки факт привнесення публіцистичного звучання в академічну історіографічну проблему, скільки підсвідоме зміщення акцентів у розумінні самої суті історичного явища. Мало того, що термін «Руїна» вже апріорі заперечує наявність хоч би тактичного розвитку, розвитку окремих сфер й елементів державності, так ще й опосередковано прищеплює ідею іманентності явища руйнації української державності, руйнації здобутків визвольних змагань¹.

Насправді ж, умовно кажучи, «Руїна»², включала в себе й елементи громадянського протистояння, в тому числі й громадянської війни, але значно вагомішими в контексті наслідків конфлікту були все ж іноземні інтервенції.

Причому, останні не були лише наслідком послаблення Української держави в результаті внутрішніх чвар, але й значною мірою стали якщо не першо-причиною зародження конфліктів, то принаймні потужно вплинули на їхню ескалацію, трансформували іманентне безкровне соціальне протиріччя у відкрите збройне протистояння³. Про наявність саме такого роду зв'язку свідчать багато прямих, документально підтверджених фактів, а ще більше – прихованих натяків на латентно існуючі процеси.

У числі перших, зокрема, варто звернути увагу на зафіксовану в листуванні гетьмана І. Виговського з представниками уряду царя Олексія Михайловича заяву українського очільника з приводу того, що «перші бунти почались у Війську від посланця царської величності Івана Желябужського»⁴. Заява була зроблена вже в часи серйозного напруження українсько-російських стосунків восени 1657 р., викликаного намаганнями Москви, порушивши умови угоди 1654 р., обмежити владні повноваження гетьманського уряду на користь царської влади. Але стосувалась вона часів, що передували цьому, а саме: початку літа 1657 р., коли оточення Олексія Михайловича, довідавшись про важку хворобу гетьмана Б. Хмельницького та ймовірну перспективу зміни влади в Гетьманаті внаслідок цього, розпочало масований дипломатичний наступ на українську владу, маючи на меті добитись обмеження українського суверенітету. Зокрема, йшлося про встановлення жорсткого контролю Москви за зовнішньополітичною діяльністю Чигирин (особливо царський уряд непокоїла перспектива зближення Гетьманату зі Швецією і Трансільванією, та дієве входження України в протипольську протестантську коаліцію, з представником якої – Швецією – Росія, до слова, в цей час перебувала у стані війни). Крім того, не меншу зацікавленість царська влада виявляла і в питанні встановлення дієвого контролю за внутрішньою політикою Гетьманату (через впровадження в структуру останньої елементів воєводського управління)⁵, а також можливостей активно впливати на результати виборів нового гетьмана, якщо ймовірна смерть Богдана Хмельницького зробить це питання актуальним⁶.

До слова, останнє бажання Москви, зафіксоване серед іншого і в матеріалах посольства царського окольничого Федора Бутурліна в Україну в травні-червні 1657 р. прямо суперечило духу і букві українсько-російської угоди 1654 р., де за Військом Запорозьким закріплювалось право вільної і ніким не обмеженої елекції гетьмана.

Дипломатична місія Ф. Бутурліна не принесла жаданих Москвою результатів, оскільки гетьман Хмельницький відкинув пропозиції щодо делегування певних прерогатив очільника гетьманського уряду у сфері зовнішньої і внутрішньої політики представникам царської влади⁷. Не було досягнуто якихось певних домовленостей і щодо врахування думки Москви при проведенні наступних гетьманських виборів. Хмельницький, як випливало з матеріалів дипломатичного листування, прагнув лише використати авторитет царя для легітимізації результатів виборів, що мали пройти за його сценарієм. Утім, аналогічну карту гетьман волів розіграти і в стосунках з Річчю Посполитою⁸.

І саме на такому дипломатичному тлі й організовується Москвою відправка в Україні царського дворянина І. Желябужського, котрому серед інших супутніх (доволі звичних – скажемо так) завдань дипломата, а саме: збору розвідувальних даних щодо суспільно-політичних настроїв в Україні, стану козацького війська, можливої реакції різних соціальних верств на політичну інтервенцію Кремля тощо, ставиться й завдання пошуку царським дипломатом можливостей впливу на формальних і неформальних лідерів суспільної думки в Україні, роздмухування соціальних і політичних протиріч в українському суспільстві, ведення агітації проти політики козацької еліти⁹. І варто сказати, Желябужському вдається досягнути певних успіхів у цій справі. Принаймні, у цитованій вище заяві І. Виговського прямо вказувалося на зв'язок такої деструктивної діяльності царського дипломата з соціальними заворушеннями, що вибухають у козацькому війську саме на початку літа 1657 р. в таборі, неподалік подільського містечка Городок¹⁰.

Того разу вибух соціального конфлікту вдалося локалізувати й він не вилився у повномасштабне громадянське протистояння в Україні. Утім, цей прояв соціальної деструкції, можливо ініційований саме Москвою, перекреслив плани гетьманського уряду щодо ведення Україною активної зовнішньої політики, а ще суттєво послабив позиції козацької старшини напередодні доленосних подій початку осені 1657 р., коли зміна очільника Гетьманату після смерті Б. Хмельницького, неминуче поставила на порядок денний української політики і питання перспектив соціального облаштування держави, і визначення напрямків її зовнішньополітичного розвитку.

До того ж досвід (частково успішний) втручання Москви у перебіг політичних процесів в Україні через апелювання до її соціальних низів було покладено в основу російської політики пост-Хмельницької доби. Зокрема, уряд Олексія Михайловича, довідавшись про смерть українського гетьмана (як випливає з матеріалів посольства П. Тетері до Москви, серпень 1657 р.), відразу ж озвучив бажання перенести обговорення питання характеру українсько-російських взаємин на загальну раду Війська Запорозького, тим самим де-факто делегувавши виняткову прерогативу політичного керівництва Гетьманату широкому загалу, яким, сподівались у Москві, можна було легше маніпулювати¹¹.

Інструментами ж маніпуляції, поруч із перевіреними кількома місяцями перед тим Іваном Желябужським апелюваннями до фактів нібито нехтування козацькою старшиною інтересами широкого загалу при визначенні пріоритетів зовнішньої політики та нібито нелегітимним перебиранням старшиною на себе функцій соціальної еліти, цього разу виступали обіцянки грошових винагород козакам за військову службу з царської казни. Істинні ж пріоритети царської політики, досягнути які Москва планувала скликавши загальну військову раду, в офіційному повідомленні українському представнику було заховано під абсолютно неконкретну фразу «и о иных делах объявить»¹². І лише з опосередкованих свідчень можна дійти висновку, що йшлося передовсім про суттєве обмеження українського суверенітету на користь царя.

Ідея використання царською владою в Україні елементів соціального популізму для досягнення власних політичних цілей, зокрема обмеження українського суверенітету, наприкінці літа – на початку осені 1657 була рішуче відкинута урядом Виговського, й це стало однією з головних причин серйозного напруження українсько-російських взаємин. Утім, в середині жовтня 1657 р. Виговському вдається вдало розіграти на свою користь гру, яку намагалась монополізувати Москва – гетьман скликає в Корсуні загальну козацьку раду, учасники якої, в повній відповідності з планами гетьманського уряду, висловлюють Виговському вотум довіри на проведення незалежної й суверенної політики, в тому числі й на московському напрямі¹³.

Утім, в Корсуні Виговський виграв битву, але про завершення війни навіть і не йшлося. Навпаки, вже буквально за місяць-півтора російська влада віднайшла в Україні силу, в грі з якою маніпулюючи гаслами соціальної справедливості, посилення впливу соціальних низів на політику гетьманського уряду тощо, зуміла трансформувати іманентні соціальні суперечності та невинуваті охлократичні претензії частини козацтва у відкритий збройний громадянський конфлікт. Цією силою стала маргінезована в ході розбудови Української козацької держави Запорозька Січ, до якої згодом долучилися й козаки південних полків Лівобережжя. І за цих умов в Україні й вибухнула повномасштабна громадянська війна¹⁴.

Підтримка Москвою опозиції – поки що не відкрита та не збройна – обумовила ескалації конфлікту та згодом підштовхнула Виговського до різкого розвороту в зовнішній політиці, наслідком чого і став повний розрив з царем й укладення Гадяцької угоди (унії) з Річчю Посполитою. І вже за цих умов російське керівництво не лише організовує обрання одного з лідерів соціальних низів – І. Безпалого гетьманом на противагу Виговському, але й активно залучає протигетьманську опозицію до війни з Гетьманатом, яку відкрито розпочинає з осені 1658 р.¹⁵

І таким чином ми можемо спостерігати тісне переплетення громадянського конфлікту з іноземною інтервенцією, і при цьому вкрай складно відділити одне від другого, або ж визначити, що було первинним, а що – вторинним. Утім, очевидно, що збройна фаза громадянського протистояння стає можливою лише за умови зовнішнього стимулювання конфронтації; інструментом ж ескалації конфлікту виступає педалювання фактору соціального розчарування декласованих елементів і соціально принижених членів соціуму, підживлення в них сподівань на можливий соціальний реванш.

Аналогічну картину можемо спостерігати й на етапі розколу козацького Гетьманату на Лівобережний та Правобережний, коли впродовж 1662–1663 рр. московське керівництво, в середовищі якого засади виборності влади чи залучення широких верств населення до ухвалення державних рішень були абсолютно чужорідними категоріями, наполегливо проштовхує ідею «чорної ради», маючи на меті не допустити до влади в Гетьманаті небажаних собі кандидатів й обрати на гетьманство того, хто цареві «насправді вірний»¹⁶.

Як результат таких дій Москви влітку 1663 р. можемо спостерігати таку собі охлократичну революцію, котра хоч і не тривала довго і в соціальному плані не призвела до кардинальних соціальних перетворень, зміни соціальних еліт і т.п., але мала важливі політичні наслідки, дозволивши уряду Олексія Михайловича вже восени 1665 р. примусити гетьмана Брюховецького до підписання угоди, що фактично повністю ліквідовувала не лише політичну, а й адміністративну автономію Гетьманату.

Чи була така політика свідченням того явища, яке вчені-соціологи трактують як «соціальну інженерію», зокрема в тому її аспекті, коли відбувається «свідоме плекання нових соціальних реальностей відповідно до потреб суспільства чи окремих його верств» – у нашому випадку міцного і впливового нижчого соціального стану на противагу вищому на користь царської влади? Вочевидь, що ні, оскільки, по-перше, поряд з ось таким спорадичним заграванням з соціальними низами суспільства протікало не менш інтенсивне переманювання на свій бік козацької еліти – різними способами: пожалуваннями маєтностей, дворянськими званнями і, навіть, боярськими титулами, стольницькими чинами. По-друге, увага до соціально нижчих верств ставала актуальною в часи перемін, в моменти чи то виходу козацької еліти з-під впливу суверена, чи то визрівання необхідності добитися від старшини якихось значних політичних поступок, і дуже швидко згасала. Демонструючи тим самим, що маємо справу не з якоюсь концептуалізованою державною політикою, а лише зі спекуляцією на проблематиці соціальних відносин.

Виходячи за хронологію окресленої теми, зауважимо, що рецидиви такого ставлення до соціальних проблем не важко помітити в діях уряду Петра I восени 1708 р., коли гетьман І. Мазепа підняв антимосковське повстання і цареві потрібно було оперативного на це якось реагувати, то найперше, що було зроблено ще на зорі так званої «війни маніфестів», так це озвучено тезу про відміну непопулярних серед загалу оренд. Надалі, коли відверто бракувало політико-правових підстав для обмеження української автономії, російська влада апелювала саме до потреби перебрати на себе функції соціального захисту від утисків старшини, байдуже, що в процесі цього перебирання утиски ставали дедалі більшими. Особливо виразно така тенденція виявила себе в часи заснування і діяльності Малоросійської колегії 1722–1727 рр.¹⁷. І лише в роки правління Катерини II, взявши за мету остаточно ліквідувати українську державність, Петербург ставку робить не на схиляння на свій бік соціальних низів, а на переманювання соціальної еліти України, відкриваючи перед нею шляхи соціального зростання й інтеграції в середовище російського дворянства¹⁸.

Таким чином для Українського державотворення другої половини XVII ст. геополітика та соціальна демагогія виступали не лише такими собі Сціллою та Харибдою на шляху її розвитку, зустріч з кожною з яких тягнула за собою неминучі й непоправні втрати. Насправді ж геополітика та соціальна демагогія породжували для України значно серйозні проблеми, оскільки часто-густо фактор соціальних протиріч активно залучався на службу геополітики, як, власне,

і гостра зацікавленість в Україні головних на той час геополітичних гравців регіону розпорозували внутрішні сили на пошук підтримки ззовні, далеко не завжди адекватно розцінюючи при цьому справжню ціну протекції чи «оборони».

Примітки:

¹ Полеміку з приводу вживання терміну «Руїна» в науковій літературі див.: Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998 / В. Горобець // Український гуманітарний огляд. – Вип. 2. – К., 1999; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (Спроба започаткування наукової дискусії щодо історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 473-480; Яковлева Т. Україна в XVII в.: руїна, революція? / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 667-674; Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання / Т. Чухліб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 116. – К., 2013. – С. 55-59.

² До слова, в історичних текстах, що продукувалися в канцеляріях Гетьманату в першій половині XVIII ст., слово «руїна» зустрічалося переважно в поєднанні з означенням «шведська» – «в мимошедшую шведскую руину имени его порабовано». – Наприклад, див.: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. 4. – К., 1931. – С. 4.

³ Про співвідношення останніх і їх наслідки див.: Горобець В. М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 216-218.

⁴ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 126.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 869. – С. 568. Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. 4. – СПб., 1884. – С. 1240.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление. – № 1. – С. 682.

⁷ Там же. – Т. 3. – № 869. – С. 569-570.

⁸ Kubala L. Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657, Ser. 5 / L. Kubala. – Lwów, 1917. – S. 194; Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1998. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1364.

⁹ РИБ. – Т. 4. – СПб., 1884. – С. 1240.

¹⁰ Ширше див.: Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К., 1995; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К., 1999; та ін.

¹¹ Див.: В. Горобець, Від союзу до інкорпорації: українсько-російські від-

носини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 20-24.

¹² Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавл. – №1. – С. 763; Синбирский сборник. – Ч. 2. – № 20. – С. 57 тощо.

¹³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – № 25. – С. 35-36.

¹⁴ Див.: Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33-43.

¹⁵ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1999. – Т. 10. – С. 126-127.

¹⁶ Ширше див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. Горобець. – К., 2013.

¹⁷ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.

¹⁸ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К., 1996.

Отримано: 09.11.2016 р.

Тарас Чухліб

«ОТЧИЗНА НАША УКРАЇНА», «ПРИРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ДІТИ», «УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ»: ПАТРІОТИЧНА ЛЕКСИКА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Діахронно-семантичне вивчення функціонування іменника «Україна» та похідного від нього прикметника «Українний / Український»¹, а також процесу уживання пов'язаних з цими означеннями синтаксичних конструкцій і лексичних моделей в офіційному дискурсі Війська Запорозького є надзвичайно актуальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії ранньомодерної доби. Досліджувані нами історичні поняття почали активно впроваджуватися у мовну практику нашої країни за доби правління гетьмана Богдана Хмельницького та набували нового смислового, в т. ч й патріотичного, навантаження в офіційній, напівофіційній й приватній лексиці козацької старшини вже під час гетьманування Петра Дорошенка².

Насамперед потрібно звернути увагу на факт набуття нового смислового звучання на колишніх східних теренах Речі Посполитої лексем як «Українне/Українське поспільство» та «Українські обивателі/жителі», а ці словосполучення раз-по-раз застосовувалися у мовній практиці Корони Польської ще впродовж першої половини XVII ст. У лютому 1666 р. гетьман Петро Дорошенко